

РОЗВІДКИ

Олег Воронко

●

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОКРУГИ

(за даними Всесоюзного перепису 1926 р.)

Перш ніж аналізувати статистичні відомості джерела, зауважимо, що серед суцільних статистичних обстежень перепис 1926 р. посідає особливе місце. Його матеріали унікальні за програмою, повнотою публікацій (56 томів тільки підсумкового видання,¹ а також за рівнем збереження первісних архівних даних.²).

До цього часу відомості джерела не тільки не були об'єктом спеціального комплексного вивчення, а й вкрай обмежено використовувались у загальних історичних дослідженнях. Між тим, без глибокого знання матеріалів перепису неможливо достовірно відтворити демографічні, етнічні, соціальні процеси, що відбувалися в Україні та її регіонах у 20-і рр.

Важливо підкреслити, що кожне питання, поставлене у документах перепису (особовому листку, сімейній карті, вододільній відомості та поселенному списку домохазяїв), мало точно визначену методологічну основу. Так, при розробці матеріалів перепису поряд з адміністративним ураховувався і господарсько-економічний критерій. Зокрема, стосовно території УСРР дані розроблялися по шести економічних підрайонах, виділених Держпланом СРСР: Полісся, Лівобережжю, Правобережжю, Степу, Дніпропетровському і Гірничопромислового. Одночасно у групуваннях показників застосовувався принцип адміністративно-територіального поділу республіки, де нараховувалося 40 округ і автономна Молдавська республіка. Чернігівська округа входила до складу Поліського району³ і, займаючи п'яту частину (близько 11,0 тис. кв. км) його території, зосереджувала 18,1% усіх жителів регіону.⁴

Більш детально уявити територіально-адміністративну структуру округи на час проведення перепису допоможе наступна таблиця:

Розподіл населення Чернігівської округи по районах *

Окрцентр і адміністративні райони	Площа (кв. км)	Населення за переписом 17 грудня 1926 року
м. Чернігів	37,4	35.234
Райони:		
1. Березнянський	600,9	33.555
2. Бобровицький	928,6	46.233
3. Городнянський	1484,4	69.532
4. Добрянський	631,2	31.077
5. Довжицький	472,9	26.833
6. Козлянський	965,6	34.821
7. Куликівський	768,5	38.151
8. Любецький	484,7	23.702
9. Моровський	707,0	25.053
10. Олишевський	964,8	47.017
11. Остерський	1133,5	46.443
12. Ріпкинський	1006,0	39.105
13. Сновський	811,2	
Разом по районах	10.959,3	498.994
Всього по округі	10.996,7	534.230

Немаловажну рису програми перепису склав і підхід до визначення категорії міських населених пунктів. Міськими поселеннями вважалися усі міста і селища, які входили до цієї категорії в адміністративному порядку. Крім цього, містами зараховувалися поселення, в яких основними для жителів були несільськогосподарські заняття (зокрема, фабрично-заводські селища, станційні, дачні містечка, торгово-промислові села). У згадану групу входили і ті населені пункти, в яких проживало не менше 500 чоловік (для торгово-промислових сіл — 2000 чол. і більше), до того ж не менше половини самодіяльних осіб повинні були мати головним несільськогосподарське заняття.⁵ Таким чином, програма перепису дещо відступала від адміністративно-правового принципу.

В якості міських населених пунктів перепис зафіксував: окружний центр — м. Чернігів (35.242 мешканці — це, згідно з класифікацією, запропонованою програмою перепису, характеризує його як «середнє»

*) Складено автором за: Державний архів Чернігівської області, ф. 944, оп. 1, спр. 2190, арк. 53.

місто) та шість «дрібних» містечок — Березне (9.860 мешканців), Сновськ (6.850), Остер (6.837), Добрянкa (4.996), Городня (4.992) і Радуть (4.656).⁶ Таким чином, міське населення становило десяту частину від загальної кількості жителів округи.

Майже 91,9% складали мешканці сіл (в окрузі загалом нараховувалось 1110 сіл).⁷ Це перевищує загальнореспубліканський показник (81,5%). Цілком зрозуміло, така тенденція, що була притаманна адміністративним одиницям Поліського району, характеризувала цей регіон, як найбільш «аграрний» в УСРР.

Що стосується розподілу населення за статтю, зазначимо: у Чернігівській окрузі простежувалося загальне чисельне переважання жінок (51,6%).⁸ Серед городян округи питома вага жінок дорівнювала 52,5%, серед мешканців сіл 51,4%.⁹ Кількісна перевага жіночої частини населення пояснювалась сукупністю біологічних та інших чинників. Це, насамперед, особливість співвідношення хлопчиків і дівчаток серед народжених, різниця у смертності серед чоловіків і жінок. Політичні події (напр., війни) також прямо впливали на дисбаланс складу населення за статтю. Післявоєнна продовольча криза, голод теж відігравали негативну роль у процесі зменшення чисельності чоловіків, оскільки в умовах хронічного голоду фізіологічна витривалість чоловічого організму поступається жіночій.

Дані перепису дають можливість детально охарактеризувати подібну ситуацію шляхом обчислення показника кількісного переважання жінок у суспільстві. У Чернігівській окрузі він складав 2,2% (для порівняння в УСРР — 2,8%).¹⁰ У науковій демографічній літературі таке переважання кваліфікується як «середнє». Це означає, що дисбаланс чисельності представників чоловічої і жіночої статі не досягав критичного стану і тому не міг різко негативно впливати на процеси шлюбності, народжуваності і т. д.

Важливу складову структурного аналізу явило включене до програми перепису питання про національну приналежність. Але, на відміну від попередніх і наступних радянських переписів, у даному випадку пропонувалося з'ясування не національності, а народності опитуваних (як відомо, представники однієї національності можуть належати до різних народностей). Отже, перепис детальніше відображає етнічний склад населення порівняно з іншими статистичними джерелами. Перелік народностей за переписом 1926 р. включав 95 найменувань (удвічі більше, ніж у 1897 р. і вчетверо більше порівняно з переписом 1920 р.). Стосовно УСРР матеріали джерела містять дані про 82 народності, що проживали на території республіки.¹¹

Основну масу населення округи складали українці — 92,7% чисельності жителів (така абсолютна перевага простежувалася майже по всій території України). Цей показник дещо вищий за пересічно-республіканський (українці складали 4/5 чисельності УСРР). Полісся — це так звана контактна етнічна зона, на формування національного складу населення якої впливало географічне межування з Росією і Білоруссю. Тому не дивно, що за чисельністю після росіян (3,4% населення округи) та євреїв (3,3%) йшли білоруси (0,3%). Ще 0,1% припадало на поляків. Решту становили представники всіх інших національностей, які населяли округу.¹²

Ще більш контрастним було чисельне переважання українців у сільській місцевості (98,8% сільського населення). Послідовність перерахування інших етнічних груп, за їх чисельністю, аналогічна вищевказаній. У містах українці вже не становили абсолютної більшості. Серед городян Чернігівської округи вони складали тільки четверту частину. Ще одна відмінність — у містах, кількісно другою після українців

національністю були євреї (22,8%). Майже стільки ж нараховувалось і росіян (19,9%). Значно зростала і питома вага білорусів (1,1%) та поляків (0,7%). Така ситуація цілком закономірна: міста були основними центрами притягання міграційних потоків, що, безумовно, відбивалося і на поліетнічності їх населення. Інтерес являють і відомості перепису про співвідношення міських і сільських жителів серед представників різних національностей. У селах проживала абсолютна більшість українців (98,8%), 40,3% білорусів, п'ята частина росіян та поляків і 4,7% євреїв.¹³

Дані перепису вказують на те, що для більшості етнічних груп було властиве збалансоване кількісне співвідношення чоловіків і жінок. Так, серед українців, росіян, євреїв спостерігались практично однакові показники питомої ваги осіб обох статей. У той же час серед білорусів помітну більшість складали чоловіки — 52,7%, а серед поляків — жінки (61,7%).¹⁴

Відомості про національну приналежність, зафіксовані переписом, безпосередньо пов'язувалися з даними про рідну мову, хоч це питання прямо не залежало від визначення народності опитуваного. Рідною вважалася найбільш уживана й зрозуміла мова. Порівнюючи показники чисельності осіб будь-якої народності з кількістю її представників, які вважали рідною мову своєї народності, можна одержати відомості про асиміляційні процеси. Підкреслимо, що в умовах великої поліетнічності суспільства аналіз тенденції асиміляції має непересічне значення.

Статистичні відомості джерела свідчать, що абсолютна більшість українців спілкувалися мовою своєї національності (74%). Така ж тенденція характеризувала і росіян (98,9%), євреїв (99,5%) та поляків (68,3%). З п'яти найчисельніших етнічних груп лише білоруси мали протилежний показник: 78,6% їх представників перейшли на той час до повсякденного спілкування іншою мовою. Разом з тим зазначимо, що українці також нерідко відмовлялися називати рідною українську мову (незважаючи на те, що нею спілкувалося 68,6% всього населення округи).¹⁵

За рівнем збереження мови своєї національності більш стійкими залишалися сільські жителі. Так, серед українців-селян вважали українську мову рідною мовою 74,9%, а серед городян — 63,2%.¹⁶ Як бачимо, значно інтенсивніше піддавалися асиміляційному впливу мешканці міст. Така ж особливість була властива і представникам інших великих національностей, за винятком росіян, серед яких звичайно розмовляли іншою мовою у містах на 2% осіб більше, ніж у селах.

Стосовно ж спілкування мовою іншої національності, то тут слід відмітити «популярність» російської і української мов. Перш за все, російської мови — якою спілкувалися 77,9% білорусів, 32,8% українців, 31,7% поляків і 13,8% євреїв. Українська мова у такому контексті була найбільш поширеною серед поляків (6,7% яких вважали її рідною).¹⁷ При цьому російській мові віддавалася перевага здебільшого у містах, а українській — у сільській місцевості. Подібні пріоритети у виборі мови спілкування могли мати соціально-політичне обґрунтування і формувались протягом тривалого часу.

Ми розглянули тільки основні питання, які є складовими загальної проблеми вивчення соціально-демографічних процесів, що відбувались на Чернігівщині у 20-і рр. Але безперечним стає висновок: матеріали перепису 1926 р. (опубліковані та архівні), які мають непересічне значення для комплексного дослідження складу і структури тогочасного суспільства, повинні активніше залучатися до наукового обігу. Статистичні відомості джерела містять у собі незрівнянно більше достовірної

інформації, ніж довідкова література або дані будь-яких інших статистичних обстежень населення.

Джерела та література:

- 1 Всесоюзная перепись населения 1926 г. Окончательные итоги. В 7 отделах, 56 томах. — М.: ЦСУ СССР, М.: Планхозгиз, М. — Л.: Содегиз, 1928—1935.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 582, оп. 1, т. 1, спр. 1502—2126; Державний архів Чернігівської області, ф. 944, оп. 1, спр. 616, 1155, 1157, 3580—3585.
- 3 Держархів Чернігів. обл., ф. 593, оп. 1, спр. 1768, арк. 27—29.
- 4 Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національність і віковий склад, рідна мова та письменність населення. — Х.: ЦСУ УСРР, 1928. — С. 2 (відносні величини обраховані автором).
- 5 Всесоюзная перепись населения 1926 г. — Т. 3. — М.: ЦСУ СССР, 1928. — С. 447.
- 6 Держархів Чернігів. обл., ф. 944, оп. 1, спр. 1157, арк. 1.
- 7 Короткі підсумки перепису населення України... — С. 2.
- 8 Там само
- 9 Там само. — С. 2—3.
- 10 Там само.
- 11 Перечень и словарь народностей // Программы и пособия к разработке Всесоюзной переписи населения 1926 г. — Вып. 3. — М.: ЦСУ СССР, 1927. — С. 8—11.
- 12 Короткі підсумки перепису населення України... — С. 2—3.
- 13 Там само.
- 14 Там само.
- 15 Там само. — С. 56—57.
- 16 Там само.
- 17 Там само. — С. 33.

